

**BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ISSN 1991-3494

Volume 6, Number 358 (2015), 203 – 206

УДК 340.12(574)

**POLITICAL-LEGAL VIEWS OF KAZAKH THINKERS
ON THE LEGAL STATEHOOD**

Smanova A.B., Ibraimov O.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
akma_77@mail.ru

Key words: society, a just society, rule of law, the authority of a fair trial, the state fair state citizen.

Abstract. The article discusses the concept of rule of law, as well as the comparative analysis of problematic issues. Since to date on all sides paid attention on building a legal state. In legal statehood is formed social justice, freedom, will, provided spiritual and material values of man, and thus members of society in a legal system on equal levels will live. And therefore, the analysis of the legal statehood in the published writings of the Kazakh thinkers of the twentieth century.

**ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ
САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ**

Сманова А.Б., Ибраимов О.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Түйінді сөздер: қоғам, әділетті қоғам, заңдылық, әділсөт билігі, мемлекет, әділетті мемлекет, азамат.

Аннотация. Құқықтық мемлекеттілік идеясы сан ғасырлардан бері адамзат қоғамының алдыңғы қатарлы өкілдерін ойландырып келе жатқан мәселелердің қатарынан орын алады. Бүгінде елімізде құқықтық мемлекет орнату мәселесіне жан-жақты қөніл бөлінуде. Құқықтық мемлекеттілікті әлеуметтік әділеттілік, еркіндік, бостандық қалыптасып, адамның материалдық және рухани қажеттіліктері қанағаттандырылады, сейтіп қоғам мүшелері бір құқықтық жүйеде тен дәрежеде бірдей өмір сүре алады. Осыған орай XX ғасыр қазақ ойшылдарының құқықтық мемлекеттілік туралы жазып қалдырган төл туындыларына талдау жасалынды.

Қазіргі таңда елімізде құқықтық мемлекет орнату мәселесіне жан-жақты қөніл бөлінуде. Құқықтық мемлекеттілікті қалыптастыру арқылы әлеуметтік әділеттілік, еркіндік, бостандық қалыптасып, адамның материалдық және рухани қажеттіліктері қанағаттандырылады, сейтіп қоғам мүшелері бір құқықтық жүйеде тен дәрежеде бірдей өмір сүре алады. Ал азаматтар осы құқықтық мемлекеттіліктің идеялды түріне жету үшін өздері еңбектері арқылы, мемлекеттің, балаларының болашағы үшін ерінбей еңбектену керек, білім дәрежесін жоғарылату қажет. Сонда ғана әл-Фарабидің “Ізгілік қала” тұрғындарының дәрежесіне жету мүмкін.

Бекер емес адамдар жаратылсынан қауымдастырып, бірігіп өмір суруге жақын келеді, яғни қауымдастып тіршілік ету адамның табиги қасиеті.

“Әр дәуірдің өз міндеттері бар” – деп айтқан атақты ғалым Гейненің осы сезінде терең ой жатыр, себебі расында да азаматтық қоғамының қалыптасу барысы, әр кезеңде белгілі міндеттермен жүргізіліп отырылды [1, 111 б.].

Мемлекет пен қоғам тен ұғым емес, оларды ажырата білу керек. Мемлекет қоғамнан оның толысқан шағында бөлініп шығады. Қоғам – мемлекеттің анасы, демек мемлекет қоғамдың дамудың нәтижесі. Қандай қоғам болса, сондай мемлекет болады. Мемлекет қоғамды қамқорлыққа алуы да мүмкін немесе керісінше. Қоғамдық организмді күйрету де мүмкін. Қоғамның ілгермелі дамуында оның бір кезең мен екінші кезеңге, тәмениң сатыдан жоғарғы сатыға өтүіне байланысты, мемлекет те өзгереді. Осыған сәйкес мемлекетте барынша жетілген, барынша дамыған болады.

Қоғамның өзі жай ғана адамдардың жиынтығы емес. Бұл күрделі әлеуметтік организм, адамдардың өзара әрекеттерінің нәтижесі, олардың өмірі қоғамдық өнімді өндіру, айырбас жасау

немесе тұтынуымен байланысты ұйымдасуы. Бұл жеке адамдардың биологиялық емес, әлеуметтік зандары әсер ететін жиынтық. Адамзаттың өмірінің ғаламдық мәселелері бүтінде барлық қалыпты қоғамдық дамудың анықтаушысы.

Адамзаттық қоғамдық қатынастар жиынтығы ретінде қарастырылады, біріншіден, оған нақты тарихи, екіншіден, қоғамдық өмірдің арнайы басты сфераларын (экономикалық, рухани) анықтауға, үшіншіден, әлеуметтік қарым-қатынастың субъектілерін (жеке адам, семья, ұлт, мемлекет және тағы басқа) атауга мүмкіндік береді.

Қоғамдық өмірдің саяси формасы қоғамдық саяси ұйымдастырумен, құраушы бөліктегінің бірі мемлекет, оның саяси жүйесімен байланысты. Қоғамның саяси жүйесін көптеген ұйымдар, институттар, билік үшін оны сақтау, пайдалану, ұйымдастыру және әрекет жасау үшін куресетін мекемелер құрайды. Азаматтық қоғам мен оның саяси жүйесімен ара-қатынасы бұл мазмұн мен форманың ара-қатынасы. Адамдар қандай, олардың мұддесімен тұтыну мөлшері: қандай, олар өз мұқтаждықтарын қалай қанағаттанырады, қандай таптар мен топтарға кіреді және олардың мұдделерінің негізінде не жатыр, мұның бәрі саяси институтта бейнеленеді.

Казіргі қоғамда билік үшін және оны сақтау үшін куресетін басты саяси бірлестіктер, саяси партиялар болып табылады. Сондай-ақ бұл істе кәсіподактардың да рөлі бар. Егер мұндай ұйымдар қалыптасса, онда жергілікті халықтың әртүрлі топтарының мұдделерін анықтау, азаматтардың еркін жүзеге асыра алатын мұдделерді табу оңай болар еді. Бірақ мұндай көпшіліктік демократия тек қана еркін адамдардың, еркін қоғамында ғана болады.

Қоғамның бостандығы шаруашылықтың техникалық жабдықталуына өндіргіш күштердің даму деңгейімен анықтайды. Ол менишікке, өндіріске өнімді болуымен айырбас және тұтыну қатынасына тәуелді. Жеке адаммен қоғамның бостандығы рухани өмірмен (ғылымға, өнерге, әдебиетке және тағы басқа) қатыстылығы тікелей байланысты. Ал бәрінен де жоғары дәржеде бұл бостандық құқықтың жолымен журу арқылы анықталады.

Формальды тенденция пен формальды қабілеттілік немесе әділеттілік бұл жетілген азаматтық қоғам идеалына жақындау үшін қойылатын құқықтың жалпы талаптары. Нақты тенденциянан толық әділеттілік – бұл утопиямен шектесетін идеал. Кез-келген жағдайда идеалға жету жолы мемлекет арқылы және оның зандары арқылы жүзеге асады.

Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет туралы толып жатқан ой-пікірлер, әр түрлі теориялар бар. Бұл ой-пікірлердің, теориялардың көп болатын себептері тек қана мемлекеттің, қоғамның мазмұнының өте күрделі болуынан немесе олардың нысанының сан қырлы өзгеруінен емес, сонымен бірге азаматтық қоғам мен мемлекеттің саяси билікті жүргізуі және олардың іс әрекеті барлық топтардың, топтардың мұдде – мақсатына қатысты болуы. Тағы да бұл мәселе қоғамдағы әр түрлі идеологиямен, саяси партиялармен байланысты болуы.

Бұл жерде ескерте кететін бір мәселе – Кенес дәүірінде елімізде марксистік мемлекеттік теория тұрғысынан зерттеп, түсініп келдік. Ол кезде қоғам мен мемлекетті таптық тұрғыдан зерттеуге тырыстық, басқа бағытты сырыйп тастап отырдық. Қазір ол теорияларға қозқарас түзелді, дұрысталды. Тарих теориялардың бәрінде аздап болса да, шындық және тарихи нақты дәлелдер жазылған. Сондықтан ол теорияларды білу, дұрыс жағын алу, пайдалану өте қажет. Сол деректерді ескерпе отырып жүргізілген зерттеудің ғылымға, қоғамға пайдасы мол.

Тағы бір ескерте кететін мәселе – “азаматтық қоғам” деген алғашқы қауымдық қоғамда да, құл иелену формациясында да, феодалдық формацияда да болған жоқ. Себебі ол қоғамдарда “азаматтық” деген ұғым болған емес. Бұл ұғым тек буржуазиялық қоғамда өмірге келді. Сондықтан біз теорияны тек сол кездегі ғұламалардың пайымдауы бойынша берген “құқықтық мемлекет” атты теориямен байланыстыра қарастырамыз.

Ресей империясына тәуелді болған қазақ қауымының XIX ғасырдан бастап XX ғасырдың бас кезіндегі қайраткер тұлғалардың еңбектерінде көрініс тапқан “қоғам”, “әділетті қоғам”, “әділетті мемлекет”, “зандаудың”, “әділсөт билігі” ұғымдары қарастырылады. Бұл, әсіресе, XIX ғасырдың орта шенінен бастап XX ғасырдың бастапқы кезеңдеріне дейін қазақ даласында келелі тақырыптардың біріне айналғаны сөз етіледі. Ш. Уәлиханов, ІІ. Алтынсарин, А. Құнанбаев сынды зиялдылармыз қалыптастырған прогрессілдік демократиялық сипаттағы ойлар – адам құқығын қорғау, әйел тендендігі мен бостандығы мәселесі, әділсөт ісін жақсарту, отаршылдық саясат пен империялық басқыншылыққа карсы ой-пікірлер айтуда, жаңашыл қозқарастар білдіру қоғамдық өмірден көрініс тауып жатты. Олар қоғамның болашағы мен еліміздің дамуын ойлады, қазақ

халқының мәденистін еркендеді, дамыған елдердің қатарындағы деңгейге көтеруді армандады.

Мұндай идеялар, әрине, ұлттық зияллыларымыз бен сол тұстағы қоғам қайраткерлері тарапынан жиі-жіе көтерілді. Осы ретте М. Шоқай, А. Байтұрсынов, Ә. Бекейханов, М. Сералин, М. Дулатов, Б. Сыртанов, Ж. Сейдалин, Б. Қаратаев, Ж. Ақбаев, К. Тоғысов секілді оқыған азаматтарымыз ерекше көзге түсти.

Ұлт азаттық жолында қайталанбас орын қалдырып кеткен, еліміздің тәуелсіз болуын мақсат еткен қайраткер Әлихан Бекейханов. Әлихан Бекейханов өз халқының саяси жетекшісі ретінде айту айып емес. Себебі, XX ғасыр басында озық ойлы бір туар тұлға. Оның өмір жолын айқындау барысында француз революциясының және орыс азаттық қозғалысы мен гуманистік әдебиетінің орны ерекше. 1917 жылы уақытша өкіметтің комиссары қызметінде журіп жазған мақаласында "бостандық, тәндік, туысқандық XVIII ғасырдан бері жарықта шыққан таза пікір. Мұны майданға салған Франция жұртының саяси ерлери" – деп атап көрсеткен. Ә. Бекейханов сол кездегі зиялды қауым қатарының өкілі ретінде қазақ халқын азат ету мақсатында қызмет атқарған болатын. Сол кездерден бастап ол патша өкіметінің саясатын сынаган. "Қазақ" газетіндегі 1913 жылы 28 санында жарияланған "Жауап хатта" ол "қазақта 15 тен жер берілсін деген закон жоқ" деп жазған мақаласының мәтініндегі астарлы сөзін саралайтын болсақ, қазақ өз жеріне иелік ету керек екендігін айтқанын айта аламыз [2, 166 б.].

Ә. Бекейханов ел басына түскен ауыр күндерді жай ғана жадағай баяндамай, ой елігінен өткізіп, оқырманға түсінікті етіп, оқырманға ой салып, ойланатында, өз жерін қорғап, халқының мұн-мұқтажына ортақ болып, жоғары деңгейдегі патриоттық рухта баяндаған.

Отырықшы норма қазақ қауымына жат екенін де сол кезде тілге тиек еткен қайраткерлер қатары бірнеше, атап айтатын болсақ Ә. Бекейханов сынды А. Байтұрсыновты атап өткен жөн.

А. Байтұрсынов қазақ қауымына тек ағартушылық ілімі бойынша ғана емес таныс тұлға, ол сонымен қатар саяси беделге ие азаттықты ансаған дана деп айтсақ қателеспейміз. Ол "Қазақ" атты журналдың бас редакторы болып алғашқы рет қазақ қауымына қазақ тілінде мақалалар жариялаған болатын. А. Байтұрсынов өзінің жарық көрген мақаласының ішінен мынадай пікірдің "қазақ тілегі хұқіметтің құлағына тимей жатыр, хұқімет қазақтың мұнын білмей жатыр" деген сөздерінен сол кездегі өмір сүрген қазақ халқының жағдайының деңгейін аңғара аласың. Қазақ халқына А. Байтұрсынов келесідей ұран ретінде ұстану қажеттігін тудыратын "Біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм құшті болуымыз керек. Білімді болуға оку керек. Бай болуға кәсіп керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек." [3, 86 б.] – деген сөздерге мән беру қажет деп ойлаймын. Расында да қоғамының ақылды, даналы, парасатты болу үшін білімділік пен кәсіп қажетті.

Сонымен қоса, А. Байтұрсыновтан, Ә. Бекейхановтан басқа да қазақ қоғамының дұрыс жолда даму қажет екендігін мақсат еткен зиялды қайраткерлеріміз қатарын толықтай келе – Алаш көсемдерінің бірегейі, көрнекті қоғам қайраткері, заңгер-саясаткер М. Шоқайдын (Түркістан мұсылмандарының орталық Қенесінің төрағасы) "1917 жыл естеліктерінен үзінділерім" атты мақаласында: "Ішкі келенсіздіктеріміздің жоя отырып, ұлттық тұтастығымызды қүшешту, сол арқылы құрессіміздің негізін нығайту мәселеісінде біз [...] үлгі тұтарлық дәрежеде болуға тиіспіз. Жұрттымыздың жолы ашылып, барлығымыздың тұған топыраққа оралу мүмкіндігі тұғанын көз алдыңызға келтіріңіз. [...] Шашыранқы қалсақ, жалпы ұлттық мұддемізге зиян тигізген боламыз" – деген сөзі арқылы көз жеткіземіз [4, 10 б.]. Түркістан автономиясын, егемен мемлекет ретінде қазақ қоғамын жұмылдыру туралы сөз етуге, сол кезеңде ашықтан ашық айтуга мүмкіндік болмады.

Азаматтық қоғамды қазақ зияллылары Батыс Еуропаға еліктемей өзіндік ой толғам арқылы жинақтаған. Жеке адамның қоғамда өмір сұру үрдісіне XX ғасырда өмір сүрген қазақ ойшылдарының қатарын жоғарыда атап көрсеткендей Ш. Уәлихановтың, А. Құнанбаевтың, Ы. Алтынсариннің енбектерінде, саяси өмірінде қалдырған іздері мол болып саналынады. Себебі, атап кеткен ойшылдарда қазақ қоғамын дербес, тәуелсіз мемлекет болсын деп ансаған.

Ш. Уәлиханов (1835-1865 жж.) қазақ халқының аса көрнекті ғалымы, ойшыл – ағартушысы. Ш. Уәлихановтың саяси-құықтық идеясының өзегі, мазмұндық мәні негізінде төрт ұғыммен қамтылған: әр халықтың, мемлекеттің ездігінен дамуы, өзін-өзі қорғай білуі, өзін-өзі басқара білуі және өзіндік сотының болуы [5, 145 б.].

Осы төрт ұғымды түйіндей келе Ш. Уәлиханов қоғамға, қоғамның дамуына септік тигізетін ұғымдарды ажыратты. Соның негізінде біз халықтың әдет ғұрпана тиесілі дәстүрлерді және құқықтық тұрғыда қамтамасыз ететін сот болу қажеттігін айқындағы аламыз. "Өзіне етene таныс, сонымен тәрбиеленіп, есіп-өнгөн заң ғана халық үшін жайлы болмақ. Бұл зан қаншалық олты солты болғанымен сырттан экелінген немесе жоғарыдан ұсынылған заңдан ғөрі оған етene жақын, түсінікті де айқын екеніне ешқандай күмән жоқ." – деп айтқан Ш. Уәлиханов [6, 2-3 бб.].

Абай Құнанбаевтың қазақ қоғамына деген сүйіспеншілік патриоттық сезімді бізге танытқан

атақты М. Әуезовтың "Абай жолы" атты еңбегін негізге ала отырып Абай атамыздың саяси-құқықтық ілімін түсіну үшін біз ең алдымен XIX ғасырдың өндіріс деңгейін, қоғамдағы шиеленістер, қоршаған орта, мәдениет сияқты талаптарды менгеруіміз қажет.

Абай Құнанбавтың немере інісі Шәкірім Құдайбердиевте қазақ қоғамының дамуына да өзіндік септігін тигізген тұлға. Өз заманының тыныс-тіршілігіне жүздеген жылдарға алға кетіп, билікті үйымдастыру және басқару, мемлекеттің тиімді формалары мен соғыс мәселелері туралы құнды пікірлерді алға тартты.

Шәкірім Құдайбердиев мемлекеттің басқарылу жолының идеялды басқару нысанын іздестірген ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, мемлекет бюрократтар мен чиновниктерден құралған деп санаған. Ол гуманистік демократиялық мемлекеттік құрылым мен өркениетті қоғам құру үшін рулық қақтығыстар мен трайбализмді жойып, арнағы социум ретінде ұлттық прогрессе жол ашу қажеттігін дәлелдейді. Ұлттық бірлікті қалыптастыру және нығайту өркениетті, демократиялық мемлекетті құрудың ірге тасы. III. Құдайбердиевтің гуманистік ойлары бүгінгі күннің өзекті мәселелерімен тікелей үндес [7, 92-95 бб.].

Қоғамызыда берік қалыптастан ұлтаралық келісім шарттар қазақ қоғамында сара жолдарын қалдырып кеткен даналарымыздың тәрбиеці арқылы келген қасиет деп білуіміз қажет.

Жалпы қазақ қауымы азаматтық қоғам ұфымы туралы ғылыми енбектерінде, саяси негізде жазбаса да, олар ерікті қоғамды және егеменді мемлекетті партиялық ұжымдастан негізде бас көтеріп кенестік әлемге қарсылық қөрсеткені мәлім. Яғни, азаматтық қоғамға тән институттарын қолдану арқылы мемлекеттің дамуна әсер ететін әрекеттерді қолданғаны мәліметtelінеді.

Осы айтылған деректерге қарап отырып, расында сонау біздің ата-бабаларымыз ой-армандарының осы күнге дейін өз мағынасын жоймағанын, іс жүзіне асып жатқанын, ендігі жерде сол идеялардың барлығын қәдемізге жарату, тарихи тағылымнан сабак алу, оларды күнделікті құқықтық мемлекетті басқару тәжірибесіне енгізу – бүгінгі күннің мереілі міндеті екенін көреміз.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Алексеев С.С. Правовое государство судьба социализма. – М., 1988. – 175 с.
- [2] Бекейханов Э. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1994. – 225 б.
- [3] Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1995. – 280 б.
- [4] Шокай М., Шокай М.. Естепіктер. – Стамбул, 1997. – 272 б.
- [5] Озбекұлы С. Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Білім, 2004. – 128 б.
- [6] Уалиханов Ш. Сот реформасы жайында жазба / Кіріспе мақалалар мен ескеrtlдерді жазған С.Ф. Ударцев. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. – 116 б.
- [7] Құл-Мухаммед М. Алаш қайраткерлері саяси құқықтық қозқарастарының эволюциясы. – Алматы: Атамұра, 1998. – 345 б.

REFERENCES

- [1] Alekseev S.S. Legal state destiny socialism. - M., 1988. - 175 p.
- [2] Bukeikhanov A. Collection of Works. - Almaty, 1994. - 225 p.
- [3] Baitursynov A. Of the road. - Almaty, 1995. - 280 p.
- [4] Shokai M. Shokai M. Memories. - Istanbul, 1997. - 272 p.
- [5] Ozbekulu S. Kazakhstan's political and legal issues in the history of thought. - Almaty: Education, 2004. - 128 p.
- [6] Ualikhanov Sh. About judicial reform/ Introduction to write articles and notes S.F. Ugartzev. - Almaty: Seven tired, 2003. - 116 p.
- [7] Kul-Muhammed M. Alash of the evolution of the political and legal approach. - Almaty: Atamura, 1998. - 345 p.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ КАЗАХСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ О ПРАВОВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Сманова А.Б., Ибраимов О.А.

КазНУ им. Аль-Фараби, Казахстан, Алматы

Ключевые слова: общество, справедливое общество, законность, власть справедливого суда, государство, справедливое государство, гражданин.

Аннотация: В статье рассматривается понятие правовой государственности, а также дан сравнительный анализ проблемных вопросов. Так как на сегодняшний день со всех сторон уделяется внимание по вопросу построения правового государства. В правовой государственности формируется социальная справедливость, свобода, воля, обеспечивается духовные и материальные ценности человека, и таким образом члены общества в одной правовой системе на равных уровнях будут жить. И поэтому дан анализ о правовой государственности в изданных трудах казахских мыслителей XX века.

Сведения об авторах

Сманова А.Б. - Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы доценті, з.ғ.к., Алматы қаласы, Казахстан.

Ибраимов О.А. - Зан факультетінің құқық магистрі